

DOSYA/GÖZLEM VE GÖRÜŞLER**“YOKSULLUK” KAVRAMI ÜZERİNE
NOTLAR***Korkut BORATAV**

Yoksulluk, son yıllarda sosyal bilimcilerin araştırma gündeminin önemli maddelerinden biri haline geldi. Dikkat ediniz; insanların ekonomik kaderini, refah durumunu, varıllık veya yoksunluklarını belirleyen büyüme, kalkınma, gelir dağılımı, ekonomik krizler, sömürü, sosyal sınıflar gibi bir dizi olguyu, kavramı içeren ve sosyal bilimlerin esasen ana konularını oluşturan bir araştırma gündeminden değil; özellikle yoksulluk terimi etrafındaki bir odaklaşmadan söz ediyorum.

Bu odaklaşmanın kendiliğinden meydana geldiği söylenemez. Son çeyrek yüzyıl boyunca, büyüme hızının üçüncü dünya ülkelerinin çok büyük bir bölümünde önceki çeyrek yüzyıla göre düştüğü ve gelir dağılımının emekçilerin aleyhine, sermaye sınıflarının lehine dönüştüğü, tüm ciddi araştırmaların ortaya koyduğu olgulardır. Daha açık ifade edelim: Makroekonomik politikalar, sermaye birikimi, büyüme ve kalkınma amaçlarından uzaklaşmış; önceliklerin başına “istikrar” gelmiş; bu politikalara daraltıcı ve deflasyonist yönelişler egemen olmuştur. Neoliberal politikaların bölüşüm sonuçları, işsizliğin artması, reel ücretlerin verim artışlarının gerisinde seyretmesine, hatta çoğu kez gerilemesine yol açmış; kırsal dünyada topraksızlık artmış; küçük ve orta köylülere dönük destekleme politikalarının kapsamı gerilemiş; devletin sosyal alanlara dönük harcamaları daralmış; “kamu hizmeti” nitelendirilmesiyle parasız sunulan pek çok alanda, “kullananın bedel ödeyerek yararlanması” ilkesi yaygınlaşmıştır. Bu politikaların nihai yansıması, artı-değer oranlarının yükselmesi; artı-değerin içinde ise finans kapital ve rantiyeye paylarının artması anlamına gelmiştir. Temel (birincil) bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümlerin nihai bilançosu, böylece, açık seçik olarak emek aleyhine, sermaye lehine gerçekleşmiştir.

*Prof. Dr., Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi E. Öğr. Üyesi

Bazı istisnalara rağmen, yukarıda çizilen tablo, yani büyüme hızlarında düşme ve bölüşüm ilişkilerinin emek aleyhinde seyretmesi son 25 yılda üçüncü dünyada meydana gelen dönüşümlerin ortak özelliklerini yansıtmaktadır. Bu saptamaların yadsınması hemen hemen imkânsız idi ve durumun böylece kabulü, gelişmekte olan ülkelere refahı getireceği iddiasındaki neoliberal politikaların meşruiyetini temelden çökerteceği için çok tehlikeli idi. İdeolojik bir karşı-hamle yapmak zorunlu hale geldi. Burjuva iktisadı, çözümü, emek-sermaye karşıtlığının incelenmesini mümkün kılan sınıflar-arası gelir dağılımı analizinden, kişisel gelir dağılımı analizine (yani, gelir grupları arasındaki eşitsizlik çerçevesine) kaydırmakta buldu. İncelenen nüfusun (hane halklarının) en düşükten en yükseğe doğru sıralanan gelir büyüklüklerine göre gruplaşması sonunda elde edilen bu gelir dağılımının içerdiği eşitsizlik derecesi (bazen Gini katsayısı gibi tek bir istatistikî gösterge ile) ölçülür ve zaman içinde gelir dağılımının hangi yönde değiştiği, bozulup bozulmadığı belirlenir.

“Ne fark eder?” diye sorabilirsiniz? Temel fark, bölüşüm analizini sınıflar ve sosyal gruplar arasında doğrudan karşıtlık içeren bir çerçeveden, azdan çoğa doğru düzenlenen bir istatistikî sıralama işlemine dönüştürmüş olmasıdır. Kişisel gelir dağılımı temel ve tali bölüşüm ilişkilerinin ayrıştırılıp çözümlenmesine imkân vermeyen istatistikî bir yan üründür; o kadar... Bu gelir dağılımı tablosunun ana öğeleri, gelir dilimleridir ve bu dilimlerde toplanan insanlar, ait oldukları sosyal sınıfa, sosyo-ekonomik gruba göre değil, farklı süreçler sonunda oluşan (ve çoğunlukla bir anket çalışması sırasında araştırıcıya beyan edilmiş olan) gelir düzeyine göre tanımlanırlar. Kişisel gelir dağılımının eşitsizlik derecesini ölçen istatistikî göstergenin örneğin Gini katsayısının “düşüğü”, (yani eşitsizliklerin azalmış görüldüğü) bazı

durumlar, sınıflar ve toplumsal gruplar-arası karşıtlıkların artması koşullarında gerçekleşebilir: Örneğin, kent ekonomisini, sanayi ve hizmetleri daha fazla etkileyen bir kriz, işsizliği artırdığı, sendikalaşmayı çöktürerek reel ücretleri aşağıya çektiği, emekli gelirlerinin enflasyon karşısında aşınmasına yol açtığı halde gelirler arası eşitsizlik azalmış görünebilecektir; zira kişisel gelir dağılımının alt-uçlarında yığılmış olan tarımsal gelirler bu olumsuz koşullardan aynı derecede etkilenmemiş olabilirler. Hatta, bu sonuç, tarımın bünyesinde sınıflar-arası bölüşüm ilişkilerinin köylü üreticiler aleyhine, ticarî-malî sermaye lehine dönüşmüş olsa dahi gerçekleşebilir. Kısacası, farklı sınıf karşıtlıklarının herbirinin bünyesinde bölüşüm ilişkileri emek aleyhine seyredirken (yani "bozulurken"), kişisel gelir dağılımının "düzelmesi" mümkündür.

Sınıf-odaklı gelir dağılımı incelemelerinin gelir dilimleri odağına kaydırılması, böylece, neo-liberal politikaların karşılaştığı meşruiyet bunalımına karşı bir çıkış sağlayabilecektir: "Örgütlü işkollarında ücretlerin düşmesi, özelleştirme ve kamu sektörünün küçülmesi sonunda kamusal istihdamın daralması, ithalatın serbestleşmesi sonunda rekabetçi olmayan üretim kollarının küçülmesi, faizlerin yükseltilmesi, çiftçiye dönük girdi sübvansiyonlarının ve destekleme alımlarının daralması..." Standart neo-liberal reçetenin genellikle emek-aleyhtarı olduğu açık-seçik olan bu politika öğelerinin herbirinin ve tümünün eşitsizlikleri artırıp artırmadığı artık tartışma konusu olur. Olumsuz etkilenen grupların hangi gelir diliminden hangisine kaymakta olduğuna ve farklı grupları içeren sektörlerdeki ortalama gelir değişme (büyüme, küçülme) hıza bağlı olan sonuç istatistik bir araştırma ile ortaya çıkar.

İşte yoksulluk üzerine odaklanan araştırma gündeminin doğması ile gelir dağılımı incelemeleri gündeminde yukarıda sözünü ettiğim değişme arasında yakın ilişki vardır. Neoliberal modelin toplumsal sorunlara karşı duyarsızlığı eleştiri konusu olunca, bu eleştiriye göğüslemek işlevi Dünya Bankası'nca üstlenildi. Bu da bölüşüm/büyüme ikilisinin toplumsal sonuçlarını yoksulluk kavramı etrafında çözümleme kararı ile gerçekleştirildi.

Bu, birçok bakımdan, çok elverişli bir çözüm oluşturuyordu. Birincisi, hedef kitle, yani yoksullar, gelir düzeyleri ile tanımlanmakta; dolayısıyla doğrudan doğruya kişisel gelir dağılımı tablolarında içerilen bir grup olarak belirlenmektedir. Böylece, sınıfsal bir analize gerek duymayan, heterojen sosyo-ekonomik koşulların nihai yansımaları olan alt gelir grupları üzerinde odaklaşmakta idi. Bu yaklaşımın ideolojik işlevine yukarıda değindim.

İkincisi, "yoksulluk", Dünya Bankası'nca 1993 alım gücü paritesine göre belirlenmiş kişi başına günde bir dolarlık gelir olarak tanımlanmış ve ülkeler-arası ve zaman içinde yoksulluk ölçümleri bu tanıma göre sürdürülmüştür. İki dönem arasında yoksul nüfusun artıp artmaması, böylece, (a) toplam gelirdeki artış hızı, yani büyüme ve (b) kişisel gelir dağılımında, alt dilimlerin

payındaki değişmelere göre belirlenir. Büyüme, kişi başına nüfus artışını aşıyorsa ve bölüşüm değişmiyorsa yoksul nüfus tanım gereği azalacaktır. Büyüme/bölüşüm ikilisindeki olumlu/olumsuz değişmelere göre dört olası bileşim vardır: Bunlardan biri (pozitif büyüme, düzelen bölüşüm) kesinlikle yoksulluğu azaltıcı, diğeri (negatif büyüme, bozulan bölüşüm) yoksulluk-artırıcı; diğeri ikisi ise (yüksek büyüme, bozulan bölüşüm ile düşük büyüme, düzelen bölüşüm) belirsiz sonuçlar verir. Bu mekanik hesaplama üzerine kurulu "yoksulluk azalıyor/artıyor" saptamalarının analitik ve aydınlatıcı bir değeri olduğu söylenebilir mi? Ne var ki, "yoksulluk azalıyor" saptamalarının yapılabildiği durumlar, çoğu kez, Dünya Bankası ve burjuva iktisatçıları tarafından neoliberal politikaları aklamak, meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Neoliberal politikaların sınıfsal gelir dağılımı üzerindeki yansımalarını inceleyen araştırma gündemi böylece ortadan kalkmakta; "yoksul" nüfusun toplam olarak veya oran olarak bazen azaldığını, bazen arttığını ortaya koyan mekanik bir hesaplama süreci bunun yerine geçmekte idi.

Üçüncüsü, devletin sınıflar-arası bölüşüm ilişkilerini etkileyen aktif bir aktör olarak algılandığı bir sosyal politika yaklaşımının terkedilerek bunun yerine "yoksullukla mücadele" gündeminin geçmesinin de ideolojik bir işlevi vardır. "Yoksullar", kişisel gelir dağılımı tablolarının alt dilimlerinde kümelenirler ve bu insanların içinde, işsizler, düşük maaşlı emekliler, kayıt-dışı sektör işçileri, topraksız köylüler, müflis (gelirleri sıfır, servetleri çok büyük olabilen) iş adamları, informal iş sahipleri, küçük toprak sahibi köylüler yer alabilir. Bu karmaşık insanlar topluluğunda yoksulluğa yol açan etkenler ve çözüm yolları da elbette çok çeşitli olacaktır. Kronik işsizler, istihdam yaratıcı yatırımların artmasını özlerler. Kriz koşullarında (konjonktürel olarak) işsiz kalanlar ve informal sektör emekçileri ise yoksulluktan çıkışı genişletici makro politikalarda görürler. Asgari ücretliler ve emekliler, enflasyona karşı en azından endeksli ücret-maaş ayarlamasını, KİT çalışanları özelleştirmelerin durdurulmasını, topraksız kır emekçileri toprak reformunu, piyasaya dönük üretim yapan yoksul köylüler girdi sübvansiyonu ile yüksek taban fiyatları isteyecekler; sosyal güvenceden yoksun emekçiler burjuvazinin vergilenerek sağlık-eğitim hizmetlerinin kendilerine parasız sunumunu talep edeceklerdir. Bu tür karmaşık bir sosyal/ekonomik politika kümesini "yoksullukla mücadele" türü tek bir hafta altında toplamak imkânsızdır. Bunları, olsa olsa, emekten yana politikalar diye nitelendirmek ve her bir öğeyi büyüme/bölüşüm etkileri bakımından irdelemek gerekir.

Sözünü ettiğimiz emek-yanlısı politikalar taleplerinin çoğunun, neoliberal reçetelerle çeliştiği açıktır. Buna karşılık, Dünya Bankası yaklaşımını izleyerek sosyal politikaları yoksullukla mücadele gündemi ile sınırlarsanız, sözü geçen karmaşık ("yoksul") insan topluluğunun tümünü basit ve tek bir reçete içine sıkıştırma çabası egemen olacaktır. Geleneksel (ve yerli/yabancı hayır kuruluşları, cemaat dayanışmaları, yerel yönetim katkıları ve fak-fuk-fon, "yeşil kart" türü merkezî programlar içeren)

"muhtaçlara yardım" uygulamalarını bir yana bırakalım. Dünya Bankası basit bir tanı/tedavi ikilisi öneriyor: Tanı, "yoksulluğun nedeni insanî, doğal, fizikî ve finansal varlıklardan ("sermayeden") yoksunluktur" önermesi ile ortaya konuyor. Bu tanı, tedavi yolunu da getiriyor: "İnsan sermayesine (temel eğitim ve koruyucu sağlığa) dönük kamu harcamalarını artırın; mülkiyet haklarını, toprak ve sermaye piyasalarını, krediye ulaşma olanaklarını geliştirin."¹ Dikkat ediniz, burada yoksullukla mücadele için devletin üstleneceği işlevler, ana hatlarıyla, (1) ilköğretim ve koruyucu sağlığa dönük kamu harcamalarının artırılması ve (2) mülkiyet haklarının ve piyasa ilişkilerinin genişletilmesi ile sınırlıdır. Birinci gruba bakarsak, orta ve yüksek öğrenimin parasız sunulması dışlanmış; tedavi edici hastane hizmetlerinin de fiyatlandırılması ilkesi savunulmuştur². IMF denetimli bütçe kısıtları altında temel eğitim ve sağlık alanlarında bile artan kapsamda "kullanıcı bedeli" (yani hastaların ve öğrencilerin katkıları) yaygınlaşmaktadır.

İkinci grubu mercek altına alalım: Toprak reformu değil, "toprak piyasasının geliştirilmesi"; üretim araçları mülkiyetindeki tekelleşmeye karşı toplumsallaşma değil, kamu mülkiyetinin özelleştirilmesi ve özel sektörün desteği... Yoksul köylüye girdi sübvansiyonları ve fiyat destekleri değil, mülkiyet esasına göre (ve yoksul üreticiyi gözetin öğeler içermeyen) sınırlı boyutlu "doğrudan gelir desteği" programı... Çiftçi ve esnafı desteklemek amacı taşıyan ihtisaslaşmış kamu bankalarının küçük üreticiye dönük sübvansiyonlu kaynaklarının geliştirilmesi yerine, bu bankaların özelleştirilmesi ve finansal serbestleşme koşullarında nasıl, hangi kaynakla gerçekleştirileceği belirsiz "mikro-kredi" fantazileri... Bu kavramsal çerçeveyi ve gündem kısıtını kabul edenler için ise, Dünya Bankası ve uluslararası devlet-dışı kuruluşlardan bol destekli araştırma projeleri...

Bu saptamalardan yanlış bir sonuç çıkarılmamalı. Elbette "yoksulluk" nesnel bir olgudur. Üçüncü dünyada bazı insanlar, yoksul doğuyorlar. İçinde yaşadıkları toplumun az gelişmiş olmasından ötürü; fakat daha da önemlisi bu az gelişmiş kapitalist toplumun emekçi sınıflarına (ve bu sınıfların en örgütsüz, en handikaplı katmanlarına) mensup olmalarından ötürü... Buna karşılık, bazı insanlar sonradan yoksullaşıyorlar. Yukarıda

değindiğim gibi ekonomik krizlere, büyüme hızının düşmesine ve bölüşüm ilişkilerinde bozulmalara yol açan sosyo-ekonomik etkenlerden ötürü... Bu insanlar yoksulluğa farklı yollardan geliyorlar; dolayısıyla yoksulluktan kurtulmaları onları yoksulluğa sürükleyen süreçlerle bağlantılı olacaktır. Öte yandan, yoksulluk sürdükçe, bu olgu (geçmiş öyküleri ne olursa olsun) insanları ortak paydalarda birleştirecektir: Direnme, dayanışma ve varolma stratejileri; değer sistemlerindeki dönüşüm ve çözümler arasında benzeşmeler oluşacak; bu olguların sosyal bilimciler tarafından kavranması ve pratik, kısa vadeli yardım-destek uygulamalarına rehberlik etmesi gerekecektir. Beslenme, ısınma, barınma yetersizliklerinden kaynaklanan sorunlara, halk sağlığı ve sosyal hizmet uzmanları eğilecektir. Bunlar, hastalığın (sıtmanın) belirtilerini hafifletmeye, (örneğin kinin vererek) ateşi düşürmeye dönük saygı değer çabalardır. Ancak, hastalığın kaynağını (bataklığı) kavramak; onunla mücadele etmek (kurutmak) ayrı bir gündemi içerir.

Yoksulluğun kökeninde kapitalizm ve az gelişmişlik vardır. Son çeyrek yüzyıl içinde artan yoksullaşmanın kökeninde ise, sermayenin emek üzerinde artan tahakkümünü gerçekleştiren süreçler ve bu süreçleri uluslararası kuruluşlar ve ulus-devletler aracılığıyla hayata geçiren neoliberal politikalar vardır. Dünya Bankası'nın yoksulluk anlayışı ve aynı patenti taşıyan yoksullukla mücadele programları bu doğrultudaki kavrayışları engellemeye dönük ideolojik işlevler taşımaktadır. Dikkatli olmak, uzak durmak ve gündem saptırmalarına karşı koymak gerekiyor.

DİPNOTLAR

¹ Bk. World Bank, World Development Report 2000-2001: Attacking Poverty, World Bank/Oxford University Press, New York 2001, s. 34.

² Dünya Bankası'na göre, "tedavi edici sağlık hizmeti (hemen tamamen) saf bir özel maldır. Devlet faturayı üstlenmezse, en yoksulların dışında herkes bakımını sağlayacak bir yöntem bulurlar." World Development Report 1997: The State in a Changing World, World Bank/Oxford University Press, New York 1997, s53.